

Улкашуносликда археологик тадқиқотларнинг урни ва роли. Режа.

1. Археология хақида қисқача маълумот.

2. Улкашуносликда археология ва уни ривожланиш тарихи.

3. Улка тарихини урганишда археологик материал-лардан фойдаланиш.

“Археология” сузи латин тилидан олинган бўлиб “археос” қадимги, “логос”- фан яъни қадимги фан деган маънони билидиради. Археология улкашуносликнинг ва тарих фанларининг асосий манбаларидан биридир.

Дунё халқларининг бир неча 100 минг йилларидан бери давом этиб келаётган тарихи бор. Лекин шу узок тарихий тараққиётнинг энг қадимги 5-6 мингинчи йилларидан бошлаб ёзма асарлар бўлиб ундан аввал халқларда ёзув ва ёзма тарих бўлмаган.

Ёзма тарих бўлгича утган бир неча юз минг йиллик тарихини ҳамда ёзма тарих кейинги давр ҳаётини тула урганиш зарурияти уша давр халқларидан қолган буюмларни текшириб қуришни таъза этади. Бундай ёдгорлик буюмларни текширувчи фан археология бўлиб у тарихчиликнинг муҳим бир тармоғини ташкил этади. Археология ибтидоий одамлар яшаган маконларни синфий жамиятдан қолган шаҳар, қишлоқ ва мазорлар қазиб қуриб, тарихни асрайди. Археологлар қазилма усули билан иш қурадилар. Археология фани ҳали бошқа фанларга қараганда ёш бўлишига қарамай дунёда қатта эътибор қозонган ва ҳаммани қизиқтирган фан.

Урта Осиёда тарихчилик узок вақтни уз ичига олади. Муҳаммад Наршахийнинг “Бухоро тарихи” (бальемийнинг тарих тоборе таржимаси) қабил асарлари ёзилганига минг йилдан ошган бўлсада улардан ҳозир ҳам фойдаланилади.

Тарих маълумотларига қараганда тарихчилик Урта Осиёда жу-да ҳам қадимдан бошланган. Урта Осиёда археология жу-да ҳам ёш фан.

Бир қурух прогрессив рус зиёилари- археология ҳавасқорлари ҳозирги тарих музейни ташкил қилиб ҳар жойда тупланган археологик ёдгорликларини бу ерга туплашга қиришдилар.

Рус шарқшуноси Н. И. Веселовский, В. Б. Гиргорев, И. Қала-ур, В. В. Вартольд ва бошқалар шунингдек узбек археологларидан Акрампалвон Аскарқов ва бошқалар ёдгорликларни тарих нуқтаи на-заридан урганиш ишига ташаббусчи бўдилар, Урта Осиёнинг қул-лари тоғлари ва қишлоқ ерларидаги баъзи ёдгорликлар ҳақидаги турли афсона ва ҳабарлани матбуотда эълон қилиш одат бўла борди. В. Л. Вияткин қадимги воситаларни урганиш асосида расадқонани урнини аниқлади. 1908-1909 йилларда бу жой археологик йул билан қазилган ва расадқонанинг гилдирак шаклидаги биносини қурси бионинг бўзилган гишт ва нақишларини ҳамда расадқонани секстантидан бир қисми топилди. Бу тарих фани учун қатта янгилик бўлди.

Урта Осиёнинг Амударё этакларида С. П. Толстов Кадимги Хоразм маданиятини кашф этди. Бу фан учун янгилик эди. Олим кадимги Хоразм алфбосини аниклашга мувофиқ булди. Шахарлар ва кишлоклардан топилган нарсалар бундаги маданиятни порлок булганидан далолат беради.

А. Якубовский Урта Осиёнинг урта асрлардаги энг мухим шаҳарини ижтимоий топографиясини аниклади. Урта Осиё археологиясини урганишда Массон, Шишкин, Гуломов асарлари катта аҳамиятга эга. Смирнов доимий казшлар утказиб Волга Булгориясини текширди. Ибтидоий жамоа даври одамзотнинг пайдо булишидан то мулкий жамият вужуда келишидан булган даврни уз ичига олади. Ибтидоий кишилик жамияти уч даврга булинади: тош, бронза ва темир асрлари булган. Ўзбекистон территориясидаги Фар-гона водийсида Хайдоркон кишлоғи яқинида археолог Исломов Сел- унгур горини топди. Ушбу топилма муносабати билан кадимги тош даври одамни урта осие территориясида яшаган деган ишонч билди-рилди. Топилган суякларга караганда бу одам гор айиғи, гор копло-ни, оху, эшак каби хайвонларни овлаган. Жанубий Туркменистонда Тошкент областининг бустонлик районида ва Фаргонада кайркум чулида Ашел давридан тортиб мустье ва ундан кейинги даврларда яшаган одамларда жуда куп куроллар топилган булиб хозирги рес-публика тарих музейида сакланмокда.

Бундан кейин ер юзида узок давр давом этган муз даври бошланади. Хаво совуб табиат узгариб куп хайвонлар узи тоғлар орасига олди. Бу даврда тош куроллар тури ва ишланиш техникаси анча яхшилашиши сабабли одамлар ёғочнинг учуни сихга кушиб ишлатиш хамда суякдан асбоб ясашни ургандилар. Бу хил юкори техника даврини урта палеолитда “мустье маданияти даври» деб ата-лади. Бу ашел давридан кйин келади. Бу даврда неондерталь типи-даги одам яшаган. Булар ибтидоий пода хамда уруг аймок муноса-батлариғача утмишга якинлашиб бир оз сузлашишини хам ургана бошлаган. Бу давр кишилари коллектив булиб катта -катта хайвон-ларни овлаш бир жойда куплаб яшаш оркасида пода холдан уруг таркибига куча бошладилар

1938 йил Сурхандарё области бойсун тоғидаги тешиктош гори текширилганда бу жой мустье даврида яшаган одамларнинг макони булиб чикди. Горнинг катламларида тошдан килинган учокнинг ур-ни, кул катламлари, кумир, турли хайвон ва кушларнинг суяклари мустье даврига хос куроллар куп топилди. Булардан у давр одамлари купгина ов билан кун кургани маълум булди. Горнинг бир ерида 8-9 ёшли бир боланинг тошга айланиб колган калла суяғи хам топилди.

1946 йилда Самарканд вилояти Ургут районидаги Омонкутон горида уша даврнинг макони ва тош куроллари топилди. 1955 йилда Тошкент яқинидаги Шоимкупирик деган жойда ашел даври куллари билан бирга мустье даври куролари куп топилди. 1954 йилда Фаргона водийсининг кайрокум чулида хам бир неча ердан мустье даврнинг ашелл даври тош куролари топилди. Бундай куроллар республикамизнинг яна бир неча еридан топилди. Кейинги йилларда бир неча янги ёдгорликлар топилиб текширилиши туфайли Ўзбекис-тонда мустье даври жуда яхи урганилди.

Мустье маконлари Сур-хондарё вилояти Бойсун районидаги Тешиктош, Самарканд вилояти Омонкутон районида, Тошкент областининг Чирчик водийсига утишда, Фаргона водийсидаги Капчугай ва Сух атрофларида топиб текширилди. Булар урта осие топилган мустье одамнинг суяклари ва куроллари булиб уларнинг илмих ахамияти нихоятда каттадир.

Демак, Ўзбекистон ибтидоий пода холдан уругчилик тузумига кучиш боскичи булган мустье даврида аҳоли горларда макон тутиб яшаган. Мустье даврининг охирларига келиб ов қилинадиган куролларнинг бир мунча яхшиланганлигини оловдан фойдаланиш имкониятини кенгайтириш узок атрофдаги аҳоли билан маълум алоқа боғланиши натижасида маълум бир тоифа утрок холда яшган бир гуруҳ кишилар уртасида кон қариндошлик муносабатлари бошла-нади. Болалар ва факат онани таниган ва уруг тепасида она туради. Юкори палеолит даврида уругчилик шарт-шароитида ов ва балик-чилик махсулотлари қупайиб борган, гайри табиий қучлар ҳақида афсоналар тукила бошлаган.

Ўзбекистонда юкори палеолит даврининг деярли барча бос-қичлари манзилгохларидан дарак берувчи маконлар Тошкент яқини-даги Шоимқуприкдаги Бойсун тоғларида, Мачай горида, Амур Те-мур горидан топилган.

Улар ичида Шоимқуприк ва Мачай гори ёдгорликлари уша давр ҳаёти ҳақида яхши материал беради.

Юкори палеолит даврига ҳос тош куроллар бухоро области-даги Уч тут қишлоғи атрофида Тошкент яқинидаги Бузсув-1 ва Буз-сув-2 маконларида, Охангарон яқинидаги Қулбулок маконида ва бошқа жойларда топилди.

Палеолит томон булиб мезолит бошланади. Мезолит урта бош даври булиб бу даврда кишилар уқ ёйни қашф этади. Овчилик осон-лашади. Биринчи маротаба ит ҳонқилашади. Сурхондарё областидаги Зараутсой бўйидаги “*Зараутсой қамар*” деган бир тоғнинг қамарида тошқа қизил бўёқ билан солинган суръатлар топилган. Унда қодир ёпиниб узига дум боғлаган ва уқ ёй қутарган овчилар ёввойи ҳайвонлар билан тасвирланган.

Республикамизда мезолит даври ёдгорликлари Бойсун районидаги Мачай горида Тошкент яқинадаги Қушилиш деган жойда топилган. Мезолит даврида Мачай горидан топилган мадний қатлам қамаси 40 см қелади.

Неолит (янги тош) утиш асосан тошни силлиқлаш ва тешиши усуларини расм қилишда бошланади. Бу даврда одамларнинг қатта ютуқларидан бири сопол идишларни ясадан бўлди. Ўзбекистонда бойсун тоғларидаги Мачай, А.Темур горларида, Чимбой атрофида ва Қорақалпағистондаги Жонбосқалъа атрофида неолит даври мадания-ти қолдиқлари топилган.

Профессор С. П. Толстов бошлиқ ҳоразм археология экспе-дицияси 1937 йилда қидириш ишлари олиб борди. Жанубий Қорақалпоғистондаги Қизилқум ичида қолиб қетган қадимги обод ерларда қоятда қуп ва аҳамиятли ерларни топиб текширди. Бу ёдгорликлар ичида энг қадимгиси Қалтаминор булиб унда унги даврларнинг ёдгорликлари ҳам яхши сақланган. Қизил қум сахро-сидаги қумтепалиқлар орасида Жонбосқалъа бор. 1940 йилда уша жой

казилган. Проф: С. П. Толстов тахминига кура бу жойни 100-120 одам она уруги оиласи таркибида яшаган. Чайлада кумни уйиб ишланган 20 дан ортик учок булган. Хар учок атрофида балиу суяк-лари, ёввойи урдак, гоз тухуми пучоклари хар хил суяклари сопол идиш синиклари топилган. Овчилик ва баликчилик ривожланиб бо-риши натижасида одамлар аввал мисни вав кейинрок мисга калай кушилган жез (бронза) ни ишлата бошлаган.

Таянч иборалар.

Археология	Афросиёб	Ибидойи жамоа тузуми
Палеолит	Мезолит	Неолит
Энеолит	Ибтидоий	Пода
Ашель	Шель	Мустье
Питекантроп	Синантоп	Гейделберг
Неандерталь	Неолит инкилоби	Она уруги даври
Наус	Оссуарий	Дехкон
Чоппер	Кадиварлар	Ота уруги даври
Тозабогёб маданияти,		

Назорат саволари:

1. Археология кандай фан ва уни улка тарихини урганишдаги ахамияти?
2. Археология деганда нимани тушунаси?
3. Археология фани кандай ривожланиш боскичларига эга?
4. Фаргона водийсидаги ибтидоий жамоага оид кандай археологик ёдгорликларни биласиз?
5. Ўзбекистонда археология фанини ривожланишига хисса кушган олимлар кимлар?
6. Урта Осиё археологларидан кимларни биласиз?
7. Ашель даврига оид булган ёдгорликларни аниқланг.
8. Профессор С. П. Толстов бошлик Хоразм археологик экспедициясининг фаолиятига баҳо беринг.
9. Тешиктош гори топилдиклари хақида гапириб беринг.
10. Ўзбекистондаги неолит даври топилдиклари ва уларнинг улкашуносликдаги ахамияти?
11. Ўзингиз яшаётган ҳудудда археологик топилдиклар борми? Бор булса улар хақида маълумот беринг.
12. Урта Осиёда ибтидоий тузум неча даврга булинади?
13. Ўзбекистондаги мезолит даврига оид археологик ёдгорликларни сананг.
14. Тош даври нечага булинади?
15. Археологик тадқиқотларнинг улкашунослик фанини урганишга боғлиқ томонларини айтинг.
16. Ўзбекистон улкашунослигини урганишга катта хисса кушган рус археологларидан кимларни биласиз?
17. Археология кандай фанлар билан алоқада булади?

18. Археологияга оид материаллар мактаб музейингизда мавжудми, мавжуд булса гапириб беринг?
19. Археологияга оид ёдгорликлар кандай урганилади?
20. Археологияга оид ёдгорликлар кандай урганида тштирок этганмисиз?

Манба ва адабиётлар.

1. Каримов.И.А. «Ватан саждогох каби мукаддасдир. Тошкент
Узбекистон 1996 йил.
2. Арциковский А. В «Археология асослари» Т. «Укитувчи» 1974 й. Ахмедов
Б. Узбекистон халклари тарихи манбалари Т. «Укитувчи» 1991 йил
3. Набиев А. Тарихий улкашунослик Т. «Укитувчи» 1996 йил
4. Суллаймонова Ф. Гарб ва шарк. Т. «Узбекистон» 1997 йил

Мавзу 5-6: Улкашуносликда этнографиянинг роли.

Режа:

- 1. Этнография хакида кискача маълумот.**
- 2. Узбек халклари тугрисида дастлабки маълумотлар.**
- 3. Урта асрлар даври тарихи этнографик маълумот-лари.**
- 4. XVII-XX асрлар маданиятини урганишда этнографиянинг роли.**

I.

Этнография халklar хакидаги фан булиб, у халкни урганувчи, таърифловчи фан ёки халкшунослик фани деб ҳам юритилади. Этно-графия сузи лотин тилидан олинган булиб, “Etnos”- халк, “Grafos”- таъриф деган маънони англатади.

Этнография- дунё халklarининг маданиятини, маиший ҳаёти-ни, келиб чиқиши ва маданият тарихини, узаро алоқа ва муносабат-ларини урганувчи тарихий фандир.

Этнография тарихий фанлар, айниқса археология, антрополо-гия, география ва тилшунослик билан бевосита боғлиқдир. Бундан ташқари у ёзма мманбалар, географик хужжатлар, моддий ва маи-ший материалларда ҳам фойдаланади.

Мана шу хусусиятлари билан этнография бошқа фанлардан фарк килади.

Инсон ақл-заковати ва кули билан яратилган ҳамма нарса маданият этнографиясидир. Маданият ҳам уз навбатида иккига бу-линади:

1. Моддий маданият;
2. 2. Маънавий маданият.

Этнография факат моддий маданият билан маънавий маданият уртасидаги асосий фарқларнигина урганиб қолмай, балки улар урта-сидаги ухшашлик, умумий қонуниятларни ҳам урганади.

Бу қонуниятларни тадқиқ қилиш эса, инсониятнинг умумий тарихий тараққиёти қонунларини билиш имқониятини беради. Этнографлар олдида турган қенг ва қилма-қил масалалар этно-графия фанини бошқа яқин фан соҳалари билан узвий боғлабгина қолмай, унинг узини ҳам, бир қатор ихтисосларга булиб юборди. Булар:

1. Хужалиқ ва техника тарихи;
2. Халқ меморчилиги ва тасвирий санъат;
3. Урф-одат ва маросимлар;
4. Этник оилавий тузум,
5. Қийим-кечак ва уй-рузгор;
6. Ижтимоий ва маиший турмуш ихтисослари ва ҳоказолар.

Одатда этнография айрим қитъалар, мамлакатлар ёки халқ-ларга қараб, урф-одатлари хакида маълумот беради.

II.

Ўзбек халкининг келиб чиқиши ҳақида ҳар хил чалқаш фикр-лар илгари суриб келинаётган эди. Қачонки, Ўзбекистон Республи-каси мустақилликка эришгандан сунг бу мураккаб ва чалқаш маса-лани ечимига ўзбекча, кенг ва ҳақиқий баҳо бериш имконияти пайдо бўлди.

Собик совет даврида айрим тадқиқотчилар ўзбек халкининг келиб чиқиши тарихини шайбонийлар даври истилоси билан боғлай-дилар.

Маълумки Дашти Кипчоқда ташкил топган Оқ урда ва Шай-бон улусида, яъни Сирдарё, Орол денгизи ва Волга бўйлари орали-ғидаги кенг ҳудудда қучиб юрган, XIV асрнинг урталаридан бош-лаб ўзбеклар деб юритилаётган турк-муғул қабилалари билан боғлаб нотутри ҳулосага келинди.

Масалан: С. А. Токарев *“Основы Этнографии”* (М. 1968) ва И. Жабборов *“Ўзбек халқ этнографияси”* (“ФАН” нашриёти) асарларида шу фикр илгари сурилади.

С. Л. Толстов, А. Ю. Якубовский, Я. Г. Гуломов, М. Г. Вахобов ва бошқалар ўзбек халкининг бошланғич ядроси Урта Осиёда қулдорлик даврида яшаган қадимги сугдийлар, ҳоразмийлар, сак қабилалари ва уруғ аймоғларини унутган, кейинроқ қучманчиликдан дехқончиликка ўтиб туркий тилда сузлашувчи чигил, қарлук яғмо, аргун қабилаларидан иборат эканлигини, ўзбек элатининг асоси XI-XII асрларда тугаганлигини ва XVI аср бошларида пайдо бўлган қучманчи Шайбоний ўзбекларининг ўзбек халкининг қадимги ядро-сига аралашиб кетиб, факат ўз номинигина берганлигини қучли да-лиллар, факт ва материаллар билан исботлаб берганлар.

Қадимги Турон ерларида яшаган утрук дехқон ва қучманчи чорвадор аҳолининг асрлар давомида яқиндан олиб борган иқтисо-дий ва этник алоқалари натижасида бу ҳудудда даставвал қадимий ёзма манбаларда Сугд, Хоразм, Паркана, Шак ва Тохар номлари остида тилга олинган қато воҳа халқлари ташкил топади.

Милоддан аввалги I мингйиллиқнинг урталарида Туркий қабилаларнинг жануб томон бошлаган силжишлари милод бусағасида Ю-эчжи ва хуннларнинг кириб келиши билан янада қучайди.

ЎзФАнинг Тарих ва Археология институлари томонидан уюш-тирилган қуп йиллик самарали ишлари натижасида ўзбекларнинг авлод аجدодлари қадимдан утрук, йирик сугориш ишларига асосланган, дехқончиликка мустақил, узига ҳос юксак маданиятга эга бўлганлиги исботланди.

Бу ҳолат Урта Осиё халқлари гуё тарихий халқ эмас, уларнинг маданияти Эрон ва бошқа мамлакатларнинг маданиятига тобе, деган ҳар-хил даъволарни фош қилди ва пучга чиқарди.

Хоразмда, Чирчикрабод, Ботишмулла, Қуйқирилганқалъа, Тупроққалъа қабилаларидан қазиб топилган ажойиб архитек-тура, санъат а ёзув дурдоналари, Болаликтепа ва Панжкентда қашф этилган ҳар-хил маросимларни тасвирловчи ранг-баранг расмлар ва Варахшанинг гузал чанг хайкали ва безаклари бутун антик давр ичида қурилган ҳашаматли шаҳар ва қалъалар дабдабали сугориш иншоотлари, бепоён экинзорлар ўзбек ва бошқа

Урта Осиё халкла-рининг узок утмишда нихоятда зур иктисодий ва маданий тарак-киётга эга эканлигини яккол курсатиб турибди.

VII-VIII асрларда Туркий ахолининг катта қисми Еттисув, Шош ҳамда Фаргона водийларида, камрок қисми Зарафшон ва Каш-қадарё воҳаларида яшар эди. Улар туркийлар тилини қабул қилган туб жой аҳолидан ҳамда бу ерга келиб урнашган купгина туркий қа-била ва уруғлардан иборат эди. Айрим Сугдий ҳужжатларда келти-рилган маълумотларга қараганда туркий аҳоли урнашган бу улқа VII асрдан бошлаб, Туркистон номи билан атала бошлаган.

Айни замонда Еттисувда урнашиб қолган Сугдийларнинг со-ни ҳам анчагина эди. Улар бу ерга асосан халқаро савдонинг кенга-йиши ва бу савдодан манфаатдор Сугднинг V-VII асрлада олиб бор-ган харбий юришлари оқибатида келиб қолган эдилар. Сугдларнинг савдо ва ҳунармандчилик манзиллари Талос ва Чу водийларида Чимкентдан то улуғ Хитой деворигача бўлган ерларда жойлашган.

Узок асрлар давомида шаклланиб қолган юқори даражадаги маданий замин бўлмаганида илк феодализм даврида ва IX- XII асрларда бутун Урта Осиё шу жумладан Ўзбекистонда фан ва маданият гурқираб ушиб, жаҳонга Абу Али Ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Муҳаммад ибн Мусо Ал-Хоразмий, Абу Наср Форобий каби фаннинг куп соҳаларини мукамал эгаллаган улуғвор сиймо-ларни етказиб бериши мумкин эмас эди.

Маҳмуд Қошғарийнинг *“Девони луготит-турк”* номли ноёб асарида ўзбек халқининг энг қадимги туркий тилда гапирувчи аж-додларимиздан бири бўлган чигил қабилалари Искандар Зулқарнайн юриш қилган даврдаёқ куп нуфузли этнографик гуруҳлардан ҳисоб-лангани ҳақида маълумот беради.

XI асрнинг етук шоири ва олими Юсуф Ҳос Ҳожиб томонидан яратилган уз даврнинг зур бадиий асари ҳисобланган *“Қутадғу билик”* нинг ана шу чигил қабилалари тили асосида ёзилганини ва бундай ажойиб асар агар узок асрлар давомида иктисодий, маданий бирлик негизида дунёга қолган умумий бир тил бўлмаган ҳолда пайдо бўла олмаслигини ҳам эътиборга олсак, у вақтда ўзбек халқи-нинг тили нихоятда узок тарихга эга эканлигига ишончимиз қомил бўлади.

Маҳмуд Қошғарийнинг айтишича, илк урта асрларда ҳам турк-ча ҳам Сугдийча сузлайдиган, яъни икки тили бўлган ва фақат турк-ча гапирадиган қишлоқларнинг жуда куплигини, лекин фақат сугдча сузлайдиган қишлоқларнинг мутлақо йуқлигини ҳам туркий тиллар эс-ки тилларни сиқиб чиқарганлигини айтади. Демак, ўзбек халқи эр. авв. рок, муайян бир ҳудудда узига ҳос моддий ва маънавий бирлик ярата бошлаб аста-секин тил жиҳатидан ҳам умумийликка эриша бошлаган. Натижада XI - XII асрларга келиб, ўзбек халқи асосан шаклланади.

Ўзбек халқининг авлод-аждодлари тугрисидаги баъзи маълумотлар қадимги ёзма манбаларда ҳам учрайди.

Қадими Урта Осиё халқлари ҳақидаги маълумотлар билан қа-димги Юнонлар эр. авв. VII асрда Проконнеслик Каистробий угли Аристей

давридан танишадилар. Аристейнинг айтишича. у сирли са-бабларга кура Проконнесни ташлаб узок улкаларга Исседомлар яша-ган жойларга саёхатга жунаган. Аристейнинг кадимги Ур тугриси-даги маълумотлари ёзма адабиёт тарихидаги энг кадимийсидир.

Эрамиздан аввалги VII-VI асрларда шаклланиб, ривож топган Юнон лирикасида айникса Алиман ва Тимдар асарларида ҳам Урта Осиё халклари хакида маълумотлар бор.

Эсхил Бактриялик баъзи лашкарбошилар номларини келтира-ди: Такаган, Артам, Фарнух, Парф, Анхар, Арсам, Севалис ва бош-калар.

Бундан ташкари кадимги Хоразмийлар, Сугдийлар ва Шак ёки Массagetлар хакидаги айрим маълумотлар антик давр муаллифлари Милетик Гекатий, Страбон, Геродот, Арриан ва Птоломей асарлари-да кадимги Фаршлар ёзувлари ва бутун Урта Шаркда таркалган му-каддас китоб **“Авесто”** да мавжуд.

Эрамиздан олдинги II асрлардагиХитой элчиси ва сайёҳи Чжи-Цзяннинг Довон ва Кангуй давлатлари хакида колдирган баъзи маълумотлари ҳам этнографик жихатдан диккатга сазовор.

Араб истилосидан кейинги асрга оид этнографик маълумотлар махаллий ва араб сайёхларинин асарларида мавжуд.

IX- XII аср муаллифларидан Ибн Хурзодбий, Ал- Балхий, Ал-Истахрий, Ибн-Хавкал, Маъсудий, Ёкут сингари йирик биограф ва саёхатчилар, махаллий муаллифлардан файласуф, мусикашунос Абу Наср Форобий, машхур энциклопедист олим Абу Райхон Беруний ва буюк табиб Абу Али ибн Сино, этнограф, биограф, тарихчи олим Абу Саъд Абдушарм ибн Мухаммад Сомоний ҳамда номаълум муаллиф яратган **“Худуд ул-олам”** номли асарларда Ўзбекистон худудида уша даврда яшаган ахли тугрисида баъза этнографик лавхалар келтирилган.

Чингизхон билан Европа монархлари ва Рим папаси уртасида савдо, сиёсий ва дипломатик муносабатлар урнатишга кизикишди. Биринчи булиб папа Иннокентий IV 1245 йилда Францмялик Иоан Плато Карпини бошчилигида монархлардан иборат элчиларини юборди.

Худди шу максадда ва шу йул билан 1249-51 йилларда сафар килган Плато Карпини ватандоши Вильгелм Руберкович асарида ва Венециялик Марко Поло асарларида ҳам Урта Осиё улкалари хакида этнографик маълумотлар келтирилган.

Кудратли ва улкан давлат ташкил килган Амир Тумур ва унинг ворислари хукмронлик килган даврда Урта Осиё шу жумла-дан, Ўзбекистон йирик маданият марказига айланади ва унинг бош-ка мамлакатлар билан хар томонлама алокалари кучайди. Бу даврга оид кизикарли баъзи этнографик маълумотларни испан элчиси рицар Ръю Гонзалес де Клавихонинг асарида, Низомиддин Шомий, Абдураззок Самаркандий ва бошкаларнинг асарларида учратиш мумкин. Йирик давлат арбоби, саркарда, шоир З. М. Бобурнинг **“Бобурнома”** асарида ҳам мухим этнографик маълумотлар куплаб келтирилади. XVI аср бошларида Урта Осиёни босиб олган кучманчи узбекларнинг этник таркиби, жойлашган худуди, турмуши ва урф-одатлари

хакида Маъсуд ибн Кухистонийнинг *“Тарихи Абулхайрхоний”*, Камолиддин Биноийнинг *“Шайбонийнома”* ва Абулхайр Файзуллох Рузбеххоннинг *“Мехмонномаи Бухоро”* номли асарида кимматли маълумотлар келтирилган.

Биноийнинг *“Шайбонийнома”* асари 1450-1505 йиллар ичида юз берган ижтимоий-сиёсий воқеаларни киска ва лекин аник баён этган. У муҳим географик маълумотлар, яъни Сирдарёнинг урта оқи-мида жойлашган Сайрам, Сигноқ, Арнук, Утрор, Туркистон, Узган, Оккургон ва Хоразмга тобе шаҳарлардан Урганч, Булдумсоз, Адоқ ва бошқалар хакида ҳам маълумотлар беради.

Масалан: кучманчи ўзбек қабилалари ва уларнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги ўрни учрайди.

Урта Осиё ва Қозоғистоннинг XV асрнинг иккинчи ярмида ва XVI асрнинг бошларидаги тарихини урганишда Рузбеххоннинг *“Мехмонномаи Бухоро”* асари зур қимматга эга. Асарнинг биз учун қиймати шундаки, унда Дашти Қипчоқ, Туркистон ва Қозоқ улусининг географик ҳолати, ўзбек ва қозоқларнинг қелиб чиқиши, этник тарқиби, туриш-турмуши, урф-одати, шунингдек зодагонлар-нинг ҳужалиқда қул меҳнатидан фойдаланиш ҳоллари хакида бени-ҳоя қимматли маълумотлар учрайди.

Урта Осиё ўзбек хонлари пайдо бўлгандан кейин, Марказлаш-ган Рус давлати билан улар орасида мунтазам равишда савдо-сотиқ, дипломатик муносабатлар ўрнатила бошлади. 1558 йилда Хитойга Урта Осиё орқали савдо йулини аниқлаш мақсадида Москвага келган Англия савдо қомпанисининг вакили Антони Женкинсон бошлаб берди. У ўз мақсадига эриша олмаган бўлсада, бу улқалар хакида анчагина маълумотлар туплаб берди. Бухорога рус элчиси бўлиб келган, Флорио Беневени Хивага ҳам бориб, шу мамлақатлар тўғрисида қимматли географик маълумотлар олиб келган. Қўхна Хоразм ақолисининг XVIII аср ўрталаридаги турмуши тўғрисидаги муҳим этнографик маълумотларни 1740-43 йилларда Дмитрий Гла-дишев ва Иван Шурикин бошчилигидаги Орол денгизи ва Хива экспедицияси ҳамда 1753 йилда Самара савдоғари Данил Руков-скийнинг Хивага қилган саёҳати даврида тўпланган метериаллардан олиш мумкин.

1774 йилда Оренбург қўлларида қозоқлар томонидан асирга олинган рус ўнтер-офицери Филип Ефримов асирликдан қочиб, Қў-қон, Марғилон, Қошғар, Ёрқент, Тибет, Хиндистон ва Англия орқа-ли 1782 йилда Россияга қайтиб қелади ва қўрган биланларини ёзиб қолдиради. 1781 йилда Бухорога элчи бўлиб келган Линдиёр Доф ва Бекчурин ва 1794-98 йилларда Бухорога саёҳат қилган Т. Бўрнашев-нинг ҳикоялари ҳам келтирилган. Шу даврдаги Хива хонилигига оид тарихий ва этнографик маълумотлар хоннинг тақлифи билан Хора-змга келган қўз доктори машхур Бланкеннагеннинг ёзиб қолдирган хотиралари мавжуд.

Ўзбек халқ этнографияси оид метериаллар тўплами даври XIX асрда бошланади. XIX асрнинг биринчи ярмидан Н. Н. Мурав-ёв, А.Ф. Негрий, Н. В. Хаников, П. И. Данилевскийлар ўтқазган иш-лар Урта Осиё халқлари шу жумладан, ўзбеклар этнографиясини урганишдаги дастлабки илмий қадамлар бўлди.

1819-20 йилларда Хива хонлигига саёхат килган капитан Н. Н. Муравъёв Узбекистон ССР таассуротларини асар килиб чикаради.

Н. Н. Муравъёв асарининг баъзи бобларида бевосита узбек-ларнинг табиати, диний эътиқодлари, урф-одатлари, маърифати, ки-йим-кечаги, уй-рузгорлари, уруг-аймоги, каби соф этнографик маълумотлар келтирилган. Унинг айтишича, Бухоро томонидан келган ухбеклар асосан 4 тоифадан: **киёт -кунгирот - уйгур-найман, кангли-кипчок, нукус мангитдан** иборат: хар 1 тоифа мустакил хоким-инокга эга, аммо уларнинг энг каттаси киёт-кунгирот-инокидир.

1820-йилда Бухорога жунатилган А. Ф. Негри бошчилигидаги дипломатик миссия катнашчиларидан Э. А. Эверслин, Х. Пандер, П. Яковлев, Будрин ва полковник П. Мейендорфларнинг китоб ва хотиралари бой тарихий этнографик маълумотларга эга. турли тилларда ташкил килинган Г. Мейендорфнинг **“Оренбургдан Бухоро-га саёхат”** номли китобида Бухоро хонлигининг географик урни, ижтимоий иқтисодий ахволи, давлат тузилиши ва аҳолиси ва машгу-лотлари, кишлок хужалиги сугорилиши системаси, хунармандчили-ги, ички ва ташки савдо, оила ва хотин кизларнинг турмуши хакида маълумотлар келтирилган. бу сохада айникса, 1833-1841 йилларда Оренбург губернаторининг махсус топширигига биноан ишлаган В. М. Доллнинг берилган маълумотлари диққатга сазовордир.

1840-1850 йиллар ичида Козогистон ва Урта Осиё хамкорлиги этнографиясини илмий жихатдан урганишда ака-ука Николай ва Яков Ханиковларнинг хизмати катта булган.

Яков Ханиковнинг 1851 йилда нашр килинган **«Орол денгизи ва Хива хонлиги картасига мухокама** асарида этнографияга алохи-да эътибор берилган. Н. Хаников 1843 йилда Бухоро хонлиги хаки-даги илдмий асарни нашр килдиришга муяссар булади.

Этнографияга оид мухим маълумотлар 1843 йилда Хива хон-лигига дипломатия миссия тартибида келган полковник Г. Н. Дони-левский, О. Р. Н. Базинер асарларида хам юклантирилган.

Уша йилларда атокли олим В.В.Григорев Оренбургда яшаган ва у Россияда биринчи булиб шарк халклари тарихи турини укита бошлади. унинг 200 дан ортик илмий ишлари орасида Урта Осиё хамкорлиги жумладан узбекларга тегишли асарлари хам мавжуд.

1851 йилда Оренбургга келиб саёхат килган В. В. Вельяленов Зукков хам узбек халқларига оид бир канча кизикарли тарихий асарлар яратган.

1858 йилда Ломоноковский Н. Л. Игнатов бошчилигидаги Хива ва Бухорога юборилган йирик дипломатик миссия хам анча самарли иш олиб борган. Турк тилларини яхши билган, машхур Венгр шарк-шунос олими Херман Вамбери 1863 йили дарвеш либосини кийиб, савдо карвони билан Хива, Бухоро, Самарканд ва бошка Урта Шарк мамклакатларига саёхат килди. Бу сайёхнинг Урта Осиё хакидаги ёз-ган асарларида махаллий аҳоли, шу жумладан узбек халки эногра-фиясига оид кизикарли маълумотлар бор. У узбек уруглари хакида гапириб, биринчи булиб узбек сузининг келиб чиқиши хакида муло-хаза юритади. Кук Урда шаҳрида Волга билан Орол дкенгизи

орасидагияшовчи турк мугул кабилаларида жузи сулоласидан тук-кизинчи хукмдор булган Узбекхоон мисолига нисбат бериб, узлари-га бир сиёсий кушма ном, узбек номи билан кабул килганлар.

Асар муаллифи 32 узбек кабилаларининг руйхатини берди ва уларнинг кийим-кечаклари, таомлари, уйин ва мусика асбоблари, урф-одатлари ва диний маросимларитургисида хикоя килади. XVI-XIX аср урталаригача булган давр ичида махаллий муаллифлар томонидан яратилган тарихий асрларда ҳам баъзи бир мухим этнографик лавхалар бор. Истеъдодли шоир ва мусикашунос Хофиз Таниш Бухорийнинг *“Абдуллонома”* асари Урта Осиё, Козогистон шунингдек, кisman Афғонистон ва Эроннинг XVI-асрдаги ижтимоий -сиёсий тарихини уз ичига олади. Асарда этнографик маълумотларга ҳам бойдир. М: узбек халки таркибига кирган уруг ва кабилалар тугрисида маълумот беради.

Абулғози ибн Мухаммадхон Хоразмийнинг бир канча бой чет тилларига таржима килинган *“Шажараи Турк”* ва *“Шажараи Тарокима”* каби асарлари мавжуд.

Машхур узбек тарихчилари Шермухаммад Мунис, Мухаммад ризо Огахий ва Мухаммад Юсуф Баёнийларнинг *“Фирдавсул-икбол; Рийъут - давлат”*, *“Зубдат ут-таворих”* номли, *«Гулишани давла»*, *“Шамсул-икбол”*, *“Шажараи Хоразмишохий”* каби асрала-рида XVII-асрнинг II-ярмидан то XX-аср бошларигача Хоразм ва кушни худудуларида руй берган тарихий воқеалар юксак махорат билан тасвирланди. Узининг бой мазмуни, иқтисодий, ижтимоий маълумотларининг куплиги ва ранг-баранглаги билан ажралиб турган бу тарихий асарлар уша даврдаги узбек халки этнографиясининг урганиш учун мухим манба була олади.

Узбек халкининг этнографиясини урганиш билан шугулланган М. П. Остраумов, М. С. Литошин сингари таткикотчилар мустамлакачилик маъмурларинг хизматчилари булиб уз асарларида чоризмнинг мустамлакачилик сиёсатини тарғиб килдилар. Бирок уларнинг асарларида ҳам шахсий жамоаларнинг турмуши, маданий ҳаётига доир фактларга асосланган бир канча диққатга сазовор материаллар учрайди.

А. П. Федченко ҳам уз рафикаси билан юриб, узбек халк этнографиясига оид жуда куп маълумотлар туплаган ва *“Кукон хон-лари”* асарини ёзган. Этнография материалларини кенг оммага ет-казиш ва уларни саклаб қолишда илмий журналлар, статистик бош-кармаларнинг справочник тупламлари ҳамда *“Туркестанский ведомости”* газетасининг хизматлари катта булди.

Шундай килиб, XIX-асрнинг II-ярми XX-аср бошларида узбек этнографиясининг урганишда илмий жихатдан диққатга сазовор бир канча ишлар пайдо булиб, жузъи таткикотчи олим ва улкашу-нослар сафи кенгайиди. Улар уз асарларида узбек вабошка Осиё халклари маънавий -ва маърифий турмушининг хусусиятлари, урф-одатлари, уруг-аймоглари ва кабилачилик тузуми, диний эътиқодлари ва бошка этнографик хусусиятларини таърифлаш билан бирга, уларнинг маъносини илмий жихатдан шархлашга интиланлар, лекин уз даврининг хукмрон идеаллари

таъсирида булган бу татки-кодлар бир мунча нуксонлардан холи эмас, албатта.

Ижтимоий масалаларни шархлашда таткикотчиларнинг ожиз-лиги, субъектида иркий концессияларнинг хукм сурганлиги улар-нинг куп асарларида ҳам уз асосини топган.

1918 йилда ташкил килинган Туркистон халки университетида узбек этнографиясидан махсус курснинг укитила бошланиши Туркистон худудида этнографик тадкикотлар утказишга катта эътибор берилаётганидан далолат беради.

30-йилларга келиб, атокли олимлардан С. П. Толстов ва Л. П. Потоповлар узбеклар ва Урта Осиё даги бошка халкларинг этнографиясини урганиш ишларини жонлантириб юборади.

Хоразмда чорак асрдан ҳам куп вақтда иш олиб борган С. П. Толстов рахбарлигидаги археолог-этнографларнинг комплекс экспедицияси Узбекистон халкларининг турмуш ва маданиятини урганишда янги саҳифа очди. Бу экспедиция, асосан кадимги Хо-разм маданияти ёдгорликларини урганиш билан бирга Хоразм воҳа-сидаги узбекларинг этнографиясини ҳам текширди. II-жаҳон урушидан кейинги даврда экспедиция таркибида икки узбек этнография отряди тузилди. Улар шимолий узбеклар этнографияси ва жанубий узбеклар этнографияси отряди эди.

Хоразм экспедицияси Узбекистон худудида яшовчи, лекин инкилобдан илгари бутунлай унутилиб куйган коракалпоқ халқларини урганиш соҳасида ҳам катта ишлар килди. Экспедициянинг Кора-калпоғистон отрядига атокли этнограф Т. А. Жданко рахбарлик килди. Бу олим коракалпоқларнинг тарихий этнографиясига бағишланган ажойиб асар ёзди. Отрядда маҳаллий этнографлардан С. Камолов, Пусбергенов ва Шеликеновлар иштирок этдилар.

Атокли тарихчи-этнографлар А. Ю. Якубовский, А. А. Семёнов ва П. П. Ивановлар узбек халқининг келиб чиқиши ва этник таркиби масалаларига уларининг чуқур мазмунли асарларида кенг урин берганлар. Бу муҳим масалаларни ёритишда Р. Г. Муминова ва Б. А. Аҳмедовлар ҳам маълум ҳисса қўшганлар. Тарих ва археология соҳасида килинган илмий ишларда кенг фойдаланган М. Вахобов узбек халқи этнографиясига оид асарни яратди.

Миллий масала ҳар доим долзарб бўлиб келган. Ҳар бир халқнинг миллий шаклланиши, этник умумийлиги ва хусусиялари, узаро яқинлашуви каби масалаларни чуқур тушуниш учун айрим этнографик гуруҳларни ҳар томонлама урганиш зарур. Узбеклар-нинг айрим қабил ва уруғларини тақик қилишда этнографлардан В. Г. Машкова, К. Л. Задихина, К. Шониезова, Т. Файзиевларнинг илмий ишлари диққатга сазоворди.

Узбекистон тарихига оид куп томли йирик илмий асарни этнографияга бағишланган булимлари фаннинг сунгги ютуқлари асосида мутахассис татқиқчилар томонидан ёзилаган **“Жаҳон халқлари”** сериясида босилиб чиққан икки томли **“Урта Осиё ва Қозғистон халқлари”** номли монументал илмий асар деярли бутун этнографик татқиқотларининг

ютукларини узида мужасам-лаштирган. Асарнинг “Ўзбеклар” номли бобини ёзиш ва таҳрир қилишда маҳаллий этнографлардан О. А. Сухарева, М. А. Бекжонова, И. Жабборов ва бошқалар катнашган.

Ўзбек халкининг этнографиясини урганиш мустақиллик кулға киритилгандан сунг янги босқичга кутарилди.

Эндиликда ўзбек этнографларни олдида инсониятнинг порлок келажаги бўлган ёш авлодни улка тарихига эътиборли ва муҳаббат нуқтаи-назарида бўлиш каби хис туйғуларни сингдириш маъсулият турибди.

Таянч иборалар:

- | | |
|---------------------------|------------------------------------|
| 1. Этнография | 9. Кангли - кипчок |
| 2. Этнология | 10. Нукус- мангит. |
| 3. Санъат | 11. Фольклорит |
| 4. Этник ва оилавий тузум | 12. Лексикограф. |
| 5. Этногенез | 13. Дипломатик миссия. |
| 6. Антропология | 14. Фаргона этнографик экспедиция. |
| 7. Чигил қабилалари | 15. Киёт-кунгирот, |
| 8. “Худуд ул-олам” | 16. Москва компанияси. |

НАЗОРАТ САВОЛЛАРИ.

1. Этнография қандай фан?
2. Этнография нимани урганади?
3. Этнография фани қандай қонуниятларни урганади?
4. Ўзбек номини қелиб чиқиш ҳақида нималарни биласиз?
3. Қадимги этнографик маълумотлар қайси асарларда учрай-ди?
4. VII-VIII асрларда туркий аҳоли қайси ҳудудларда истико-мат қилганлар?
5. Сугдларнинг савда ҳунармандчилиқ манзиллари қаерларда жойлашган эди?
6. Маҳмуд Қошғарийнинг «Девони луготит-турк» асарининг этнографик аҳамияти?
7. Ўзбек халкининг авлод аجدодлари тугрисидаги маълумот-лар қайси қадимги манбаларда учрайди?
8. IX-XII аср муаллифларидан қайсилари этнографик маълумотлар беради?
9. Плано Карпини ва Марко Пололар қандай этнографик маълумотлар беради?
10. А. Темур ва унинг воришлари даврида қандай этнографик асарлар яратилди?
11. XVI асрдаги ўзбекларнинг этник таркиби жойлашган ҳудуд-ди ва урф-одатлари ҳақида қайси асарлар қимматли маълумот беради?
12. XIX асрнинг ярмида Урта Осиё халқларини урганишдаги рус олимларининг фаолияти?
13. Херман Вамберининг ўзбек халқи этнографиясиги оид маълумотлари?

14. XVI-XIX аср маҳаллий муаллифлар томонидан яратилган тарихий асарларда этнографик лавҳаларни яратилиши.
15. 1930 йиллардаги Урта Осиё халқларининг этнографияси-нинг урганилиши?
16. Ўзбек халқи этнографиясини урганган рус олимлардан қим-ларни биласиз?
17. Ўзбек халқи этнографиясини урганган ўзбек олимлардан қимларни биласиз?
18. Мустиқлигимиз қўлга қиритилгандан сўнг ўзбек этнографиясининг қўлга қиритилиган ютуқлари нималардан иборат?
19. Қишлоғингиз ёки шаҳрингиз аҳолисининг турмуш тарзи ва урф-одатлари ҳақида гапиринг.
20. Тарих ўқитувчилари этнографияни урганишда нималарга эътибор бериш керак?

Манба ва адабиётлар

1. Қаримов И. А. Ўзбекистон: Миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафқура. Тошкент «Ўзбекистон» 1996 йил.
2. Набиев А. Тарихий ўлкашунослик Тошкент ўқитувчи 1978 йил.
3. Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. Тошкент. «Ўзбекистон» 1997 йил.
4. Чориев З. Тарихий атамаларни қисқача изоҳли лўғати Тошкент. 1999й.
5. Жаббаров И. « Ўзбек халқ этнографияси» Тошкент. 1964й.

Ўлка тарихини ўрганишда архив ЎЛКА ТАРИХИНИ ЎРГАНИШДА АРХИВ ХУЖЖАТЛАРИНИНГ РОЛИ

Режа: (4 соат)

1. Ўлкашуносликни ривожлантиришда архившунослик-нинг ўрни
2. Муассаса ва давлат архивлари.
3. Ўзбекистон марказий давлат архиви.

Таянч иборалар:

Архившунослик, Муассаса архивлари, Давлат Архивлари, Ўезд, Волост, Фонд, Булим, Ақт.

Назорат учун саволлар:

1. Ўлкашуносликни ривожлантиришда архившуносликнинг ўрни қандай?
2. Муассаса архивлари деганда қандай архивлари тушунасиз?
3. Давлат архивларида қандай хужжатлар сақланади?
4. ЎЗРМДА қачон ташкил топган?
5. Хужжатларни сақлаш қандай тартибда амалга оширилади?
6. Архивда қандай хужжатлар сақланади?
7. Архив ишларини ўрганиш қандай аҳамиятга эга?
8. Ўзбекистон Республикасида фаолият юритаётган архивлар ҳақида маълумот беринг.
9. Архивларни шартли равишда нечта гуруҳга бўлиш мумкин?

10. Ўзбекистон Республикаси илмий-техникавий ва медицина хужжатлари Марказий Давлат Архив қачон ташкил этилган?
11. Ўзбекистон Республикаси Кинофотофоно хужжатлари Марказий Давлат Архиви қачон ташкил этилган?
12. Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат Ўзбекистон Республикаси фондларида сақланаётган хужжатлар турисида маълумот беринг.
13. Район архивларида қандай хужжалар сақланади?
14. Вилоят Давлат архивларида қандай хужжатлар сақланади?
15. Хужжатларни сақлашда нималарга эътибор берилади?
16. Шаҳар ёки районингиздаги архивлар ҳақида маълумот бериңг.
17. Архив фонди деганда нимани тушунасиз?
18. Архив булимлари ҳақида маълумот беринг.
19. Акт нима?

Адабиётлар:

1. Каримов И. А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Тошкент «Ўзбекистон» 1996 йил.
2. Каримов И. А. Ўзбекистон истиклол ва тараққиёт йули. Тошкент «Ўзбекистон» 1992 йил.
3. Каримов И. А. Биздан озод ва обод Ватан колсин. Тошкент. «Ўзбекистон» 1996 йил.
4. Набиев А. “тарихий ўлкашунослик” Т. 1979 й

Ўлка тарихини ўрганишда археология, этнография, ёзма ва моддий маданият ёдгорликлари билан бир қаторда архившунослик, яъни архив хужжатларидан фойдаланишнинг аҳамияти бениҳоя каттадир. Архив хужжатларини кидириб топиш, улар устида ишлаш ва олинган маълумотларни ҳаётга тадбиқ қилиш бу жуда мураккаб ишдир. Архивда ташкилотлар, муассасалар, корхоналар, колхоз, сов-хозлар, айрим шахсларнинг кўп йиллик фаолиятлари ҳақида маълумот ва хужжатлар сақланади.

Ўлка материалларидан ва унинг асосий манбалардан бири бўлган архив хужжатларидан фойдаланиш методикаси билан шугулланиш жуда муҳим аҳамиятга эга.

Архив ишларини ўрганиш мактаб ва Олий укув юртларида жонажон ватанимиз тарихидан уқилаётган лекция ва семинар маш-гулотларида фактик материал бўлиб хизмат қилади ва мактаб ўлкашунослик музейини ташкил қилишда ёрдам беради.

Хозирги кунда Ўзбекистон республикасида жуда кўп архивлар мавжуд бўлиб, уларни шартли равишда 2 гуруҳга бўлиш мумкин: муасса архивлари ва давлат архивлари. Республикамиз ҳудудида фаолият курсатаётган марказий ва маҳаллий бошқарув органлари (вазирликлар, ҳокимиятлар ва бошқалар) турли ташкилотлар, корхона ва жамоат ташкилотлари ҳақида жорий архивлар мавжуд. Бундай архивлар муассаса архивлари деб аталади. Муассаса архивларида хужжатлар маълум муддат сақланади. Шу боисдан бу архивларда сақланаётган хужжатларнинг таркиби узғариб туради. Белгиланган муддатдан сўнг муассаса архивларидаги хужжатлар давлат архивлари фондларига топширилади. Муассаса архивлари-нинг фаолияти, бу архивларда сақланаётган хужжатларнинг давлат архивларига топшириш тартиби тегишли низомлар асосида амалга оширилади.

Муассаса архивларида ҳужжатлар турли муддатлар давомида сақланади. Ҳужжатларнинг сақланиши мазкур муассасалр фаолияти билан боғлиқдир.

Давлат архивлари шахобчалари республиканинг маъмурий ту-зилиши низомида ташкил қилинган. Республика давлат архивлари тизисмига қуйидаги архивлар киради.

1. Қорақалпоғистон республикаси ва вилоятлар давлат архивлари ҳамда уларнинг жойлардаги органлари.

2. Республика марказий давлат архивлари.

Ҳозирги кунда Қорақалпоғистон республикаси Марказий Давлат архиви, Андижон, Бухоро, Жиззах, Кашкадарё, Навоий, Наманган, Самарканд, Сурхандарё, Сирдарё, Тошкент, Фарғона, Хоразм вилоятлари Давлат архивлари ҳамда тошкнт шаҳар давлат архиви мавжуд. Жойларда уларнинг филиаллари фаолият курсатиб келмокда. Республика марказий давлат архивлари тизимига қуйидаги учта архив киради.

1. Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат архиви.

2. Ўзбекистон Республикаси илмий техникавий ва медицина ҳужжатлари марказий давлат архиви (1962 ймилда ташкил этилган).

3. Ўзбекистон Республикаси кинофотофоно ҳужжатлар марказий давлат архиви (1943 йилда ташкил этилган)

Тошкентдаги Ўзбекистон Республикаси МДА сақланаётган киммат баҳо ҳужжатларнинг сони ва моҳияти жихатидан Ўрта Осиё республикалари МДА ичида энг йиригидир. Унда 19 асрнинг иккинчи яримидан бошлаб то ҳозирги кунимизгача бўлган жуда кўп сонли ҳужжатлар сақланмокда. Архивда Туркистон генерал губернаторлигига қарашли ҳозирги Ўзбекистон, Туркманистон, Қирғизистон, Тожикистон ва Қозогистон тереториясидаги вилоят-лар уездлар, волостлар муассаса ва қорхона ҳамда ҳамда ташки-лотларнинг тарихий фаолиятларига доир барча ҳужжатлар манашу марказий архивда муҳассамлаштилади. Бу ҳужжатларда Туркистон-да чор ҳукматининг олиб борган мустамлакачилик сиёсати, Ўрта Осиё халқларнинг социал иқтисодий аҳоли тарихи ҳақида маълумотлар учрайди. Архивда туркистон ўлкасидаги чор ҳукматининг маъмурий ташкилотлари фаолиятига доир ҳужжатлар тулалигича сақланиб турибди. Академик В. В. Бартолднинг айтишича босиб олинган жойлардаги хонликларнинг кутубхоналари ва архив ҳужжатларни сақлаб қолиш учун ҳеч қандай тадбирлар қилинмаган. Улар Ўрта Осиё халқларининг маданият ва тарихий ёдгорликларини сақлаб қолишга етарли аҳамият бнрмаганлар. XIX асрнинг бошларидан олдинги архив фондлари сақланаётган ҳужжатлар учун тузилаётган курсаткич 8 бўлимдан иборат.

1. Давлат маъмурий бошқарув органлари деб аталади.

2. Ўз-ўзини бошқариш ташкилотлари ва олий мартабали муассасалр деб номланган, унда Тошкент шаҳар думаси, шаҳар бошқармаси шаҳар умумий хужалик бошқармаси, Самарканд ва Янги Маргилон хужалик бошқармаси ва тошкент мешчанлар оксоколлар, ташкилотларга доир ҳужжатлар марказий архивнинг 718, 37, 472, 473, 277, 286, 79 фондларига жойлашган.

3. Суд ва прокурор фондлари деб аталади. Бу бўлим ўз навбатида ўч бобдан яъни вилоят судлари, округ судлари ва уезд судларидан иборат. Суд ижросини жанжалли ишлар комиссияси халқ судлари қозилар натарисулар ҳақидаги ҳужжатлар бўлиб, улар 127, 134, 353, 178, 122, 504, 592, 593, 129, 133, 128, 132, 318, 130, 131, 278, 350, 150, 50- фондларида сақланмокда.

4. -булимХужалик иктисодий ташкилотлар, муассасалар ва корхона-лар деб аталади. У етти бобдан иборатди.

5.-булим «Илмий ва маданий муассаса ва ташкилотлар» деб номланган.

6.-булим «Жамоа ташкилотлари» деб номланган ва бу булимги тегишли хужжатлар 596, 27, 81, 268, 611, 34, 8, 595, 76, 490, 279-фондларида сақланмокда.

7-булим «Диний назорат фонди» деб номланган ва бу ҳақдаги маъ-лумотлар, архивнинг 182, 85 фондларида сақланмокда.

8-булимни «Картотекалар ва адабиётлар» ташкил этади

Ўлкашуносликнинг асосий манбаларидан бири ҳисобланган архившунослик Ватан тарихини, шу жумладан ўз ўлкасининг тари-хини ҳар томонлама ва чуқур ўрганишда талабаларга катта ёрдам бера-ди.

Шуни такидлаб утиш керакки республикамизнинг ҳамма туман ва вилоятларида давлат архивлари мавжуд, район архивлари ўз қули остидаги барча муассаса ва ташкилотлардаги давлат аҳамия-тига эга бўлган хужжатларни йиғиб олади ва маълум муддатдан сўнг ВДА ларига, улар эса ўз навбатида республика давлат архивларига ёки бошкарманинг вазирликларига улар ҳам ўз навбатида бир канча муддат сақлаганларидан сўнг, ЎзРМДА нинг қонун қоидаларига риоя қилган ҳолда хужжатларни тайёрлаб, сўнг ЎзРМДА га топширади. Ўзбекистон ЎзРМДАдаги хужжатлар ўз аҳамиятига қараб бир умр ё бир неча йил сақланади ёки ёкиб ташланади.